

Beheersing van het onvoorspelbare De geschiedenis van de Uithof in Utrecht

Art Zaaijer.

Archis Januari 1999

'De Generic City is de apotheose van het multiple-choice concept. All boxes crossed, een bloemlezing van alle opties. Gewoonlijk is de Generic City gepland. Niet op de gebruikelijke manier door een of andere bureaucratische organisatie die haar ontwikkeling beheerst, maar alsof verschillende echo's, sporen en zaden die, zoals in de natuur, willekeurig op de grond zijn gevallen, wortel hebben geschoten, de natuurlijke vruchtbaarheid van het terrein hebben uitgebuit en nu een ensemble vormen; een willekeurige genenpool die soms verbazingwekkende resultaten produceert.' (Rem Koolhaas, S,M,L,XL¹).

Universiteitscampussen waren in de jaren zestig vaak prestigieuze projecten waar stedenbouwkundige concepten onder laboratoriumomstandigheden konden worden uitgetoet. In de Uithof in Utrecht lijkt het omgekeerde te zijn gebeurd. Het planningsproces, dat veertig jaar geleden begon, is een langdurige afwisseling van ongeleide bouwwoede en tergende stagnatie. Wat er nu aan de oostkant van Utrecht staat is een verzameling van niet traceerbare intenties, ingevulde plannen die achteraf ongeldig werden verklaard en OMA's poging om in het algemeen verketterde gebied alsnog kwaliteiten te ontdekken. Een historisch overzicht van een direct betrokkene.²

In 1958 kreeg ir. Van der Steur van het bureau Van Hasselt en De Koning (het latere bureau Haskoning) opdracht voor het maken van een stedenbouwkundig ontwerp voor een nieuwe universiteit in de Uithof, een gebied aan de oostkant van Utrecht. De hele universiteit, tot dan toe nog in de binnenstad van Utrecht gehuisvest, zou naar deze stadsrandlocatie moeten worden overgebracht. Van der Steurs ontwerp kenmerkte zich door een netwerk van wegen die strikt noord-zuid oost-west waren georiënteerd en die zo een aantal eenduidige kavels opleverde waarop de verscheidene faculteiten elk hun eigen domein konden veroveren.

Van de gedachten die aan dit plan ten grondslag lagen is niets bekend. Het lijkt erop dat de rekenkundig vastgestelde ruimtebehoefte van de afzonderlijke faculteiten ertoe heeft geleid dat ze als cluster elk in een afzonderlijke maas van het wegennetwerk konden worden ondergebracht. Context deed niet terzake. Het enige specifieke in het plan is een schuine as die op de Domtoren werd georiënteerd en zo de verbintenis met de stad moest onderstrepen. In de huidige situatie is dit element nog terug te vinden als een fietspad, het Oxfordpad.

Gelijktijdig met het gereedkomen van het plan van Van der Steur in 1961 bouwde de architect Wouda het Huibrechtlaboratorium en het gebouw dat bekend staat als 'Transitorium 1'. Na het overlijden van Van der Steur in 1966 werd ir. J.A. Kuiper tot supervisor benoemd. Het aantal studenten was inmiddels fors gegroeid en de ruimtebehoefte van de universiteit was navenant gestegen.

Vooralsnog vormde dat geen probleem. De universiteit was verzekerd van een jaarlijks bouwbudget. In 1967 dreigde ze dit niet volledig te kunnen spenderen. In vergadering bijeen besloot het college van de universiteit tijdens de rondvraag tot de bouw van Transitorium 2. Het werd een 'Jack-block' gebouw: een bouwmethode waarbij de hoogste verdiepingen het eerst worden gerealiseerd en vervolgens opgevijzeld. Het bureau Lucas en Niemeijer had dit soort gebouwen al eerder in Den Haag en Rijswijk gerealiseerd. In Utrecht kon een dergelijk gebouw zonder bouwvergunningproblemen in zeer korte tijd worden opgericht. De acute ruimtenood werd zo gelenigd.

Het "architectenplan".

Kuiper, de stedenbouwkundige supervisor, bleek niet opgewassen tegen de exponentieel groeiende bouwbehoefte. Hij slaagde er niet in om een uitgewerkt bestemmingsplan te produceren dat op de ontwikkelingen in de Uithof

voortuit liep. Desondanks moest er zo snel mogelijk worden gebouwd.

Om niet in een planologisch vacuüm te hoeven ontwerpen, namen de betrokken architecten het initiatief tot het ontwerpen van een eigen stedenbouwkundig plan; het 'architectenplan' of 'maquetteplan'. Zonder er één cent voor in rekening te brengen deden er diverse architecten- en ingenieursbureaus aan mee: Groosman (Transitorium 3), Lucas, Duintjer en Isthā (het toenmalige Academisch Ziekenhuis), Van der Grinten (Faculteit der Tandheelkunde, bijgenaamd de 'ponskaart', dat hij later met Teun Koolhaas ontwierp), Wouda en tenslotte enkele ingenieurs van het bureau Haskoning. Het resultaat werd niet in een tekening vastgelegd maar alleen met maquettes geïllustreerd. Het bouwbureau van de universiteit maakte op basis van deze maquettes in 1969 een tekening, getiteld 'Schetsontwerp Uithof'. Het projecteerde een vierbaansweg rond het complex. De ongebruikte brede bruggen aan de rand van de Uithof zijn de rudimenten van deze visie.

In de navolgende jaren bleef het planningsproces chaotisch. Het bouwbudget werd nog steeds jaarlijks vastgesteld. Dit maakte een planning op lange termijn onmogelijk. Het bouwtempo was het enige wat telde. Om dat niet te vertragen werd er door het bouwbureau van de universiteit zelfs een strikt verbod uitgevaardigd op contact tussen hoogleraren, toekomstige gebruikers en de architecten van de nieuwe gebouwen. Maar er kwam weerstand. Eind jaren zestig leverden vooral de studenten en de gebruikers van het gebouw Transitorium 2 kritiek op de opzet van de Uithof en zijn gebouwen. In Transitorium 2 leidde dit tot acties. Die kregen de vorm van 'verfmiddagen en versieracties'. Na een ruzie met de faculteit werd alles overigens weer grijs gespoten. Met de invoering van de Wet Universitaire Bestuurshervorming in 1973 kregen de studenten via de Universiteitsraad directe medezeggenschap over de besteding van de bouwbudgetten. Maar deze machtspositie leidde niet tot een verandering van de bouwplannen voor de Uithof. Integendeel, hoewel er eindeloos werd vergaderd over de ruimtelijke opzet van de universiteit leidde dat slechts tot vele nota's en niet tot concrete tekeningen en stedenbouwkundige ontwerpen. Ondertussen werd er gewoon doorgebouwd.

In 1970 had Kuiper zijn eerste bestemmingsplan klaar. Het was gebaseerd op het laatste 'architectenplan'. Vervolgens liep het studentenoverleg vast, bloedde het architectenoverleg - onder druk van de voortgaande bouwwoede - dood en kondigde de regering Biesheuvel een bouwstop af. Aan het begin van jaren zeventig was de patstelling compleet. In het ontwerp-bestemmingsplan voor de Uithof had Kuiper namelijk ook ruimte opgenomen voor woningbouw. De Gemeente Utrecht vond dat ook de Uithof een bijdrage moest leveren aan het oplossen van de woningnood. De universiteit verzette zich hier echter fel tegen. Woningbouw op de campus zou de vestigingsvrijheid van bijvoorbeeld laboratoria in het gebied kunnen beperken. Een woningbouwprogramma zou daardoor het op de lange duur onderbrengen van de gehele universiteit (inclusief de faculteiten rechten en letteren) in gevaar kunnen brengen.

Verscheidende, steeds breder samengestelde commissies kwamen in de loop van de jaren zeventig tot steeds 'zachtere' plannen. Het 'ontwikkelingsplan' uit 1975 van Kuiper Compagnons kende nog slechts 'open spanningszones' en 'communicatie-assen'. De maquettes van de hierop volgende 'modellenstudies' ten behoeve van ontwerpplan 'De Uithof' van 1979 omvatten 31 modellen waar wel weer bouwvolumes in zijn te herkennen. Maar dat was niet de bedoeling. De samenstellers hierover: 'De maquette suggereert wel bouwvormen en ruimten, maar het is niet de bedoeling geweest om meer te doen dan een ruimtelijke impressie te geven van bepaalde hoeveelheden vloeroppervlak bij een aantal aannamen ten aanzien van moduulmaten en verdiepingshoogten.'

In een moment van onoplettendheid van het college van de universiteit kwam in 1977 de woonfunctie toch in het definitieve ontwerp-bestemmingsplan terecht. De gemeente Utrecht was vervolgens niet van plan deze functie daar nog uit te schrappen. Dit leidde tot ijzige betrekkingen tussen de colleges van universiteit en gemeente. De gemeente zette de afhandeling van het bestemmingsplan door, de universiteit bestreed het tot aan de Kroon. Er werd hoofdzakelijk via advocaten gecommuniceerd. Ondertussen ging het bouwen gewoon door.

Uiteindelijk wees de Kroon in 1986 het bezwaar van de universiteit toe: er zou geen woningbouw op de Uithof komen. Vanaf dat moment is er geen geldig stedenbouwkundig

plan meer. Alle gebouwen die al voltooid zijn passen, met terugwerkende kracht, niet meer in een stedenbouwkundig kader. Zo werd er in het midden van de jaren tachtig een nieuwe universiteit gebouwd op basis van een gesneuveld bestemmingsplan, dat was voortgekomen uit een schetsmaquette uit 1968 van een groepje onbetaalde architecten. Over het resultaat was iedereen het eens: de Uithof is verschrikkelijk.

De veelheid aan nota's en vergaderstukken doet bijna het meest verbluffende aspect van deze ontstaansgeschiedenis vergeten. Er heeft bij geen van de betrokkenen nooit enig wezenlijk idee bestaan over het hoe en waarom van een compleet nieuwe universiteit in de Uithof. De universiteit heeft steeds een overdaad aan potentieel bouwterrein tot haar beschikking gehad. De gebouwen konden op 'onschuldige plekken' worden neergezet. Zo kon de vraag hoe een nieuwe universiteit er eigenlijk uit moest zien worden ontlopen.

Het plan van OMA.

Met het afwijzen van het bestemmingsplan met woningbouw door de Kroon in 1986 leek er definitief een vloek te rusten op planning in de Uithof. Het in 1984 aangetreden nieuwe hoofd van de afdeling huisvesting, het bouw bureau van de universiteit, Aryan Sikkema, beseftte dat deze ban alleen doorbroken kon worden door een ontwerper die de Uithof onbevangen tegemoet zou durven te treden, iemand die begrip en respect zou hebben voor dat wat er al stond maar ook hard zou durven ingrijpen op basis van een voor alle partijen overtuigende visie voor het gehele gebied. Hij stelde het college van bestuur van de universiteit voor het initiatief naar zich toe te trekken. Rem Koolhaas en zijn bureau Office for Metropolitan Architecture (OMA) zou daartoe en verkennende studie moeten verrichten. En zo geschiedde het. OMA maakte een studieplan 'Uithof 2000'.

In dezelfde periode formuleerde het Ministerie van Onderwijs een nieuw beleid voor het Hoger Beroeps Onderwijs (HBO). Dit onderricht zou moeten worden geconcentreerd in grote, nieuw op te richten regionale hogescholen. De beroepsopleidingen in Midden-Nederland zouden moeten worden geconcentreerd in de directe nabijheid van de Utrechtse Universiteit. Zo kon een zo groot mogelijke interactie tussen universitair en hoger beroepsonderwijs worden bereikt. Dat betekende dat op de Uithof nog meer gebouwen zouden moeten verrijzen. Met dit gegeven, en de noodzaak van een plan zonder (studenten-)huisvesting, besloot de universiteit in 1988 OMA de definitieve opdracht te geven voor een compleet nieuw stedenbouwkundig plan.

Hoe zag dit plan eruit? Het diagram met de bebouwing van de Uithof in 1988, geïsoleerd van de ondergrond, liet de verkniptheid van het gebied zien. Er was is een zekere concentratie van gebouwen herkenbaar. Dat is het rudiment van het plan Van der Steur, waarin de faculteiten werden geclusterd. In het nieuwe plan bezetten de gebouwen de uithoeken van de Uithof. Ze fungeren als 'geurvlaggen' die de grenzen van het territorium markeren. De bouwvolumes zijn overwegend rechthoekig, noord-zuid, oost-west georiënteerd. Ze volgen de strikte ordening van het eerste plan van Van der Steur, maar doorbreken het met afwijkingen onder hoeken van 45°, karakteristiek voor de jaren zeventig.

Een diagram met de geïsoleerde waterlopen toont allerlei scheefstanden ten opzichte van de orthogonaliteit van het plan Van der Steur; oud is scheef, nieuw is recht. Zo ontdekte OMA in die verschrikkelijke Uithof tenminste nog twee kwaliteiten: het prachtige parklandschap dat sterk aanwezig is - typisch voor het gebied ten oosten van Utrecht - en de rudimentair aanwezige planopzet van Van der Steur, die in zijn absolute orthogonaliteit een aanzet tot ordening trachtte te geven.

In het zo verketterde gebied besloot OMA beide kwaliteiten krachtig te versterken. Het landschap werd zoveel mogelijk behouden en, waar zinvol, gereconstrueerd. Met de nieuwe bebouwing werd de in aanzet aanwezige organisatie van de universiteit in clusters versterkt. En de infrastructuur en de afbakening van de bouwclusters bleef strikt orthogonaal noord-zuid, oost-west. Binnen de clustergrenzen mocht onbelemmerd worden gebouwd, verhard en geparkeerd. Daarbuiten was dat verboden. Zo konden de clusters naar een ongelimiteerde dichtheid groeien terwijl het parklandschap de afzonderlijke clusters van elkaar scheidt en tegelijkertijd het bindende element van de Uithof blijft.

De hogescholen vormden een uitzonderlijk programmaonderdeel. De minimale bouwbudgetten stonden geen liften toe. Dit leidt tot platte, sobere gebouwen die veel ruimte in beslag zullen nemen. Daarom werden de hogescholen in één zone geconcentreerd. Ze vormen zo de zuidelijke helft van de centrumcluster; de Kasbah-zone.

Hier gelden bij uitzondering enkele specifieke bebouwingsregels. Er moet met een vloerindex/dichtheid verhouding van minimaal 2,0 gebouwd worden. De hoekpunten van de kavels (of moten van de Kasbah) moeten worden bebouwd en gevels op de kavelgrenzen moeten blind zijn. Zo kunnen de afzonderlijke gebouwen tegen elkaar worden geschoven en kan met modale bouws substantie een 'ouderwetse' kritische massa ontstaan.

Aan de noordzijde van de Heidelberg- en Padualaan staan de betonnen gebouwen uit de jaren zestig: Transitorium 1, 2 en 3 en het bestuursgebouw. Met het Educatorium en het tegenover gelegen, nog te bouwen Neutron Magnetic Resonance (NMR)-gebouw van Ben van Berkel vormt deze verzameling solitaire de noordelijke helft van de centrumcluster. De lage bouwmasa van de Kasbah-zone vormt de contrasterende zuidzijde met een doorgaande gevelwand aan de Heidelberglaan. Deze laan krijgt, met zijn positie tussen de twee helften van de centrumcluster en de concentratie van openbaar vervoer, fietsverkeer en wandelaars de functie van centrumboulevard. De auto-ontsluiting vanuit het centrum verloopt via twee aan de buitenzijde gelegen wegen waarvan die aan de zuidzijde nieuw wordt aangelegd; de Cambridgelaan. Het openbaar vervoer en het fietsverkeer stromen langs vloeiende lijnen vanuit de stadskant de Uithof binnen. En vanuit het noorden wordt ook het autoverkeer langs een karakteristiek tracé de Uithof binnengeleid. De bochten van de afslag van de autoweg A28 vormen een chicane waarvan de werking wordt versterkt door de binnenbochten met afgeronde volumes te bebouwen. Het overhoekse uitzicht op de Uithof wordt zo open gehouden. De noord-zuid georiënteerde Universiteitsweg biedt vervolgens met wisselende afslagen toegang tot de verschillende clusters. De binnenbochtbebouwing en aansluitend de reeks gebouwen van het Academisch Ziekenhuis Utrecht, het centrumgebied en de cluster van de Faculteit der Diergeneeskunde begeleiden deze verkeersverdeler.

Stabilisatie en verstoring.

Het stedenbouwkundig plan van OMA kwam in 1989 tot stand in nauwe samenspraak met de gemeente Utrecht en de verschillende partijen in de Uithof. De gemeente hanteerde het plan vervolgens als uitgangspunt voor het nieuw te maken bestemmingsplan. OMA blijft als supervisor bij de ontwikkeling van de Uithof en de uitwerking van het stedenbouwkundig plan betrokken. Door de constante bezetting van het ontwerpteam (Sikkema namens de Universiteit, Ebels als stedenbouwkundige van de Gemeente en ondergetekende als supervisor) ontstond er voor het eerst enige continuïteit in de planvorming voor de Uithof. Toch hielden onvoorspelbare ontwikkelingen het plan in beweging. Drie voorbeelden.

In de eerste plaats kreeg de strijd of er wel of geen huisvesting op de Uithof moest komen een ontknoping. In het begin van de jaren negentig kende Utrecht de grootste studentenwoningnood van Nederland. Tegelijkertijd begon het aantal nieuwe studenten terug te lopen. De universiteiten moesten elkaar plotseling beconcurreren en de aanwezigheid van voldoende studentenhuishuizing werd daar een zeer belangrijke factor in. Utrecht scoorde op dit punt zeer slecht. Hoewel de Universiteit het idee van woningbouw in de Uithof vanaf 1970 zestien jaar lang, tot aan de Kroon heeft bestreden, maakte het gemeentebestuur in 1992 een beleidsmatige reuzenzwaai: uit concurrentieoverwegingen moest alsnog ruimte worden gevonden voor 1.000 studenteneenheden, en wel in het nieuwe stedenbouwkundige plan, dat juist naar aanleiding van het vervallen van de huisvestingsoptie was gemaakt.

Een tweede bron van verrassingen vormde het gemeentelijk beleid ten aanzien van het openbaar vervoer. Met de bouw van de hogescholen voor het hoger beroepsonderwijs en de groei van het Academisch Ziekenhuis Utrecht nam het verkeer van en naar de Uithof gestaag toe. Duizenden mensen moesten dagelijks vanuit Utrecht en het Centraal

Station per conventionele stadsbus, dwars door het centrum, naar de Uithof worden vervoerd. Dat was een onhoudbare situatie, temeer omdat ze ook het autogebruik in de hand werkte.

Eind jaren tachtig ontstond dan ook het idee om een sneltram naar de Uithof aan te leggen. Nadat er door een uitgebreide projectgroep jarenlang aan was gewerkt en het ontwerp de meeste procedures had doorlopen lag er een vrijwel aanbestedingsgereed plan op tafel.

Maar in 1993 werden er gemeenteraadsverkiezingen gehouden. Het links-liberale D66 wordt, geheel onverwacht, de grootste partij van Utrecht. Deze partij heeft in haar programma gesteld dat het tracé van de sneltram, althans voor het gedeelte door de binnenstad, geheel ondergronds moest worden aangelegd. Bij de onderhandelingen over de samenstelling van het gemeentelijk bestuurscollege bleek echter dat ondergrondse aanleg onhaalbaar zou zijn. De plannen voor de sneltram werden geschrapt. Maar omdat het plan vrijwel aanbestedingsgereed was en het weggooien van alle geïnvesteerde geld en moeite als ondraaglijk werd ervaren besloot de projectgroep het plan af te maken. Nog enige maanden werd door alle betrokkenen fanatiek gediscussieerd over de laatste nuances van het baanverloop en de detaillering van de betonbanden. Daarna verdwijnt het plan - keurig afgerond - in de la.

Ondertussen werd de vervoerssituatie steeds onhoudbaarder. Er werd een nieuw plan gepresenteerd voor 'hoogwaardig openbaar vervoer' (HOV): hypermoderne bussen op een vrije busbaan. Na vier jaar werk, waarin een projectteam en vele technici gezamenlijk tot een secure inpassing van dit HOV-tracé zijn gekomen en het plan vrijwel aanbestedingsgereed is, werden er opnieuw gemeenteraadsverkiezingen gehouden. In 1997 werd, geheel onverwacht, de plaatselijke groepering 'Utrechts Belang' van zanger, presentator en kroegbaas Henk Westbroek in één klap de grootste partij van Utrecht. Het eerste punt van hun programma was het schrappen van de plannen voor de HOV-busbaan. De plannenmakers hielden hun adem in. Maar na moeizame onderhandelingen werd de club 'Utrechts Belang' niet in het college van Burgemeesters en Wethouders opgenomen. De plannen voor de HOV-lijn werden dan ook (voorlopig) doorgezet.

Een derde complicatie bij de planvorming van de Uithof is de natuur. Op het Uithof-terrein zou uiteindelijk toch plaats zijn voor studentenhuisvesting. Na uitvoerig onderzoek werd daarvoor een locatie ten zuiden van de Kasbah-zone vastgesteld. Hier zouden nieuwe woonclusters naar drie kanten uitzicht bieden op het landschap. De noordelijke zijde werd kortgesloten met het centrum en de voorzieningen.

Deze locatie riep weerstanden op. Het belangrijkste bezwaar was dat de woningbouw de ecologische kwaliteit van het direct ten westen gelegen 'Moerasbosje' zou bedreigen. Aan dit bezwaar werd tegemoet gekomen. De bebouwing zou worden teruggelegd. In een milieurapportage zouden de nadelige effecten worden geïnventariseerd en met extra maatregelen worden gecompenseerd.

Die milieurapportage bracht echter een onverwacht probleem aan het licht. Bij 1.000 studenten moet rekening worden gehouden met de aanwezigheid van ongeveer 400 poezen. Huisdieren zijn formeel verboden maar het strikt handhaven van deze regel wordt gezien als het aanzetten tot suïcide van de toch al eenzame buitenwijkstudent. 's Nachts vormen deze 400 huisdieren een rovende meute katachtigen, die met haar actieradius van 1.500 meter het direct ten zuiden van de studentenhuisvesting gelegen weidevogelreservaat van Amelisweerd dreigt leeg te plunderen. Een oplossing voor dit probleem is nog niet gevonden. Men denkt aan het slopen van de bruggetjes en het introduceren van 'voordes' - doorwaadbare plekken waar de boeren met hun tractoren en vee wél doorheen kunnen maar de katten niet.

Een toekomst voor de Uithof?

De geschiedenis van de Uithof valt uiteen in dertig jaar bouwen zonder uitgangspunten, idealen of gewenst totaalbeeld en tien jaar waarin een kleine groep mensen heeft geprobeerd te doorgronden wat die eerste dertig jaar voor het gebied hebben betekend en hoe op adequate manier op het bestaande zou kunnen worden voortgebouwd. Daarbij is bewust een absolute radiostilte in acht genomen, omdat de voorafgaande dertig jaar

vooral tot bescheidenheid manen als het gaat om plannen voor de toekomst van de Uithof. Met het gereed komen van het Educatorium en het Minnaertgebouw is men gedwongen die radiostilte te doorbreken en de bredere bedoelingen en ambities van de nieuwbouwplannen prijs te geven. Maar na tien jaar reageren op, invullen in en corrigeren van de bebouwing van de eerste dertig jaar is nog niet veel te zien van de mogelijke wijsheid, inspiratie en betrokkenheid van deze kleine groep. Nog steeds is de Uithof een hoop los zand, sinds kort verrijkt met een paar mooie zandkasteeltjes. In het jaar 2001 zal het centrumgebied zijn verrijkt met de universiteitsbibliotheek van Wiel Arets, een restaurant, het NMR-gebouw van Ben van Berkel en een nieuwe entree van de Hortus. Samen met de dan vernieuwde centrum-as, het 'hoogwaardig openbaar vervoer' en nieuwe fiets- en wandelpaden zou er rond die tijd een te doorgronden en te waarderen universiteitscomplex kunnen ontstaan. Maar zekerheid daarover bestaat niet, niet in de Uithof.

1. Rem Koolhaas, 'The Generic City', S,M,L,XL, Rotterdam/New York 1995, pp. 1238-1267.
2. Art Zaaijer is bij de ontwikkeling van de Uithof betrokken als stedenbouwkundig supervisor i.s.m. OMA, in opdracht van de Universiteit van Utrecht.